

Verjetno je primer rehabilitacije dezertarjev in postavitve spomenika eden od redkih, za katerega je zaslužen upokojen politično osveščen posameznik. Wadani se je za to intenzivno boril od svoje upokojitve v letu 1984 vse do leta 2014. S svojim vztrajnim delom je najprej prepričal stroko, postopoma pa še politične predstavnike in dal državi in državljanom »prijaznejši« obraz.

Avguštin Malle

Bernhard Gitschtaler (izd.), Ausgelöschte Namen. Die Opfer des Nationalsozialismus in und aus dem Gailtal. Ein Gedenkbuch.

Salzburg – Wien: Otto Müller Verlag, 2015, 383 str. (s portreti in fotografijami)

V spominski knjigi prihaja poleg Bernharda Gitschtalerja do besede še 11 avtorjev, ki so tako ali drugače povezani z ziljskimi kraji, danes pa večinoma živijo v raznih krajih Avstrije, predvsem na Dunaju, kamor jih je zaneslo s trebuhom za kruhom. Tako se iz geografske distance posvečajo dogodkom v svojih rojstnih krajih med drugo svetovno vojno oziroma v obdobju nacionalsocializma. Nekateri so »družinsko obremenjeni«, ker v njihovih družinah praktično niso hoteli govoriti o tem času in vpletenosti družinskih članov v vojna dogajanja in dogajanja doma.

Izbrisana imena je druga knjiga Bernharda Gitschtalerja o nacionalsocializmu na Zilji. Prvo je pod naslovom *Das Gailtal unterm Hakankreuz. Über Elemente nationalsozialistischer Herrschaft im Gailtal* izdal leta 2013 pri celovski založbi Kitab sku-

paj z Danielom Jamritschem. V njej na 285 straneh razpravlja zlasti o Zilji v nacionalsocialistični publicistiki in ziljski mladini v nacionalsocializmu.

Avtorji v navedeni knjigi kot žrtve označujejo vse tiste Ziljane in Ziljanke, ki jih je nacistični režim preganjal, vse tiste, ki so se nahajali v koncentracijskih in drugih taboriščih ter v gestapovskih ječah, ne glede na to, ali so režim preživeli ali ne. K žrtvam prištevajo tudi tiste osebe, ki so umrle zaradi posledic preganjanja po 8. maju 1945. Pri raziskovalnem delu so se srečevali s številnimi težavami in povedali, da ljudje dolga desetletja niso želeli govoriti o tem obdobju, da so obračali pogled stran in časa niso preboleli. Spoznali pa so tudi, da so bili nekateri tudi koristniki. Pogovarjali so se s pričami

časa, s potomci in potomkami, pregledali sočasno periodiko in iskali vire v številni avstrijskih in inozemskih arhivih. V zvezi z arhivskim materialom opozarjajo na problematičnost njegovega izvora, saj gre najpogosteje za zapise oblastnikov in je treba s tega vidika kritično presojati tudi izrazoslovje, tendence, namene in cilje, ki so jih zasledovali oblastniki in njim uslužni.

Žrtve so avtorji razporedili v trinajst skupin, ki se skladajo s poglavji knjige. V posebni skupini opisujejo tudi usodo 12 slovenskih družin, ki jih je nacistični režim aprila 1942 nasilno izselil oziroma nameraval izseliti v Velikonemški rajh (str. 133–156). Pri žrtvah, ki so prebivale v dvojezičnem delu Zilje, dosledno uporabljajo dvojezično topografijo. Posamezna poglavja avtorji uvajajo s kratkimi uvodi o tem, kakšna sta bila položaj in usoda te ali druge skupine žrtev v rajhu, in navajajo ustrezno pregledno literaturo. Tako že pri uvodnem poglavju o »delomrznežih« oziroma asocialnih Gitschtaler opozarja, da je v koncentracijskem taborišču Buchenwald julija 1938 kar 59,3 odstotka zapornikov spadalo v skupino »asocialnih« in so morali nositi črni trikotnik. Za »asocialne« so v nacionalsocializmu veljale osebe z družbenega roba – reveži, berači, alkoholiki in Romi ter delomrzneži. Kot delomrznež je veljal tisti, ki je dvakrat brez vzroka odklonil delovno mesto ali pa delo sicer prevzel, a ga po kratkem času brez utemeljenega vzroka zapustil. Leta 1938 je bila v Šmohorju ukinjena sirotišnica, prebivalce so odvedli neznano kam. Tri Ziljane, ki so jih priprli kot »delomrzne«, so prepeljali v Dachau oz. Mauthausen, kjer so tudi umrli. Žrtve skupine »delomrznežev« je avstrijski parlament rehabilitiral leta 2005. Pri žrtvah iz vrst Romov in homoseksualcev avtorji (Lasser, Gitschtaler in Jamritsch) opozarjajo, da se je njihovo preganjanje začelo že veliko prej. »Anticiganizem« je bil sestavni del politike avstrofašističnega režima, zakonska določila proti homoseksualcem pa je nacistični režim zaostрил. Romi so po anšlusu izginili iz vsakdana na Zilji. Iz skupine homoseksualcev so opisali – eksemplarično za vse nepoznane in pozabljene – usodo Rudolfa Leitingerja, čigar sled se je izgubila po obsodbi.

Bernhard Gitschtaler in Alexander Verdnik sta prispevala poglavje o antisemitizmu in preganjanju Judov v Ziljski dolini. Nekaj stavkov namenjata Sebastianu Iseppu, članu kroga slikarjev na Čajni, ki so ga po anšlusu prisilili, da je emigriral. Nov dom je našel v Londonu. Avtorja sprašujeta, odkod antisemitizem v dolini, ki Judov praktično ni poznala. Pripisujeta ga nacistični propagandi, ki je gradila na kombinaciji raznih predsodkov in netenja strahu, ter zaključujeta: »To za Koroško pomeni, da sta se spojila stereotipa na jugu 'prežečega Slovenca (Slovana)' in 'grabežljivega Juda', da vzbudita vtis, da spadata oba v isto kategorijo 'boljševističnega državnega sovražnika'.« Večino kratkih biografij Judov je napisala Janina Koroschitz, med temi izstopajo biografije judovskih zdravnikov oziroma zdravnikov iz rodbine Menniger - Lerchenthal. Kurt Theodor Menninger - Lerchenthal je sedel v gestapovskem zaporu v Litiji, kjer so ga osvobodili zavezniki (partizani), potem pa je kot folksdojčer prišel v zloglasno Strnišče, kjer so ga mučili, in od tam avgusta 1946 na Koroško.

Uvod in velike dele obširnejšega poglavja o evtanaziji (str. 25–103) je prispeval Wolfgang Haider. Biografije nekaterih žrtev pa so prispevali potomci, med drugimi Martin Jank, ki je z občutkom opisal konec svojega prastrica Karla Janka. Z veliko po-

trpežljivostjo je starejše družinske člane pripravil do tega, da so spregovorili. O njem je našel tudi nekaj zanimivih virov in jih objavil. Haider meni, da družine izredno težko spregovorijo o svojcih, da pogosto prevladuje sram, poleg tega pa se pojavlja tudi vprašanje »sokrivde«. Omenja »Akcijsko-T4« in opisuje posledice, ki jo je imela za Koroško. Iz celovške hiralnice je bilo v Hartheim, deloma čez Niedernhart, prepeljano več kot 700 bolnikov, ki so jih tam umorili. To centralizirano pobijanje je trajalo do avgusta 1941, potem pa so paciente morili kar v celovski hiralnici. Vseh žrtev je bilo okoli 1500, med njimi več kot 50 iz Zilje. Vsem so namenjene biografije z osnovno literaturo in viri. Wolfgang Haider pripoveduje tudi, kako so se storilci in storilke po vojni zagovarjali pred senatom ljudskega sodišča v Celovcu. Med temi sta bila tudi Ziljanka in Ziljan. Antonie Pachner je bila obsojena na smrt, vendar je bila pomiloščena. V tej zvezi prizadene zgodba Susanne Schwarz, ki je 6. maja 1945 v Šmohorju opazovala usmrnitev nekega dezertarja. Postala je nevarna za zadnje »vernike« režima, ki so poskrbeli, da je prišla v celovško bolnico, kjer je po tednu in pol umrla zaradi pljučnice. Avtorja govorita o načrtnem umoru, kajti v bolnišnici so bili na delu še vedno zdravniki in drugo osebje, ki je izvajalo evtanazijo. Angleška vojaška oblast je šele mesec po osvoboditvi pristopila k denacifikaciji osebja deželne bolnišnice.

Nasilno izselitev slovenskih družin Bernhard Gitschtaler in Daniel Jamritsch postavljata v sklop prisilne prilastitve njihovih kmetij po »zaslužnih nacistih«. Primer Grafenauerjevih in Fellacherjevih pa dokumentira, da je odločilno vlogo igrala njihova narodna in politična opredelitev. Opozarjata na primer kraja Brdo pri Šmohorju, kjer se je krajevni kmečki vodja uprl prisilni izselitvi. Tam do teh ni prišlo. Prisilna izselitev je bila višek represalij proti slovenskemu prebivalstvu. Mira Zorec, rojena Wutti, je pritiske in represalije doživljala že kot otrok. V šoli slovenščina že v času avstrofašističnega režima ni bila prisotna, ob napadu na Jugoslavijo je oblast zaprla vrsto njenih sorodnikov, deportirane Slovence in Slovenke so potem v rajhu vpregli v prisilno delo na kmetijah in v vojni industriji. Zanimiv je tudi podatek, da so šmohorski nacisti leta 1943 knjižnico slovenskega kulturnega društva na Brdu, ki jo je ustanovil državno- in deželnozborski poslanec Franc Grafenauer, namenili zbirki odpadnega papirja. V Bistrici na Zilji pa so knjižnico tamkajšnjega slovenskega društva »slovesno« zažgali, sicer pa avtorja tega primera ne tematizirata, tako kot ne opisujeta dolgoletnih prizadevanj nasilno pregnanih za vrnitev njihovih posestev po drugi svetovni vojni.

Med preganjane od nacističnega režima so spadali tudi duhovniki, slovenski in nemški. Gitschtaler postavlja pričetek preganjanja slovenskih v čas po prvi svetovni vojni, vendar to ni povsem korektno. Slovenske duhovnike so v krajih Zilje pričeli preganjati, čim je vstopila v vojno Kraljevina Italija, torej že leta 1915. Vsekakor pa je zanimiv in nov podatek, da je z nadzorovanjem in preganjanjem leta 1918 in v vsem plebiscitnem času nadaljevala koroška deželna vlada. Anton Kuchling, župnik na Bistrici na Zilji, je preganjanje občutil tudi v času avstrofašističnega režima, ki je sicer veljal tudi kot klerofašistični in naklonjen katoliški cerkvi. Prav pri duhovnikih je dokumentirano, kako vlogo je pri pregonu igralo denunciantstvo. Avtor v okviru tega poglavja tematizira tudi spreminjajoči se odnos avstrijske katoliške cerkve do režima. Ta je viden tudi na primeru župnika Josefa Verhnjaka, ki je sprva veljal za

simpatizerja nacionalsocializma, leta 1942 pa se je znašel v gestapovskem zaporu in bil leta 1943 prepeljan v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je dočakal osvoboditev od Američanov. Drug primer je župnik Aloizij Nadrag, ki se je s pobegom rešil iz pohoda smrti in se peš napotil domov na Koroško. Avtor ne razreši vprašanja denunciantstva, ki je župnika privedlo v Dachau, in tudi ne povojnega sojenja denunciantu ter posegu krškega ordinariata v sodni postopek. Daniel Jamritsch poroča o Sophii Marehart, ženi evangeličanskega pastora v Šmohorju, ki je zaradi kritične opazke na račun režima in temu sledeče denunciacije prišla pred sodišče in bila obsojena. Evangeličani oziroma protestantje na Koroškem so na splošno veljali za naklonjene ali pokorne režimu. Primer Marehartove je tudi edini do zdaj poznani iz Zilje.

Na Zilji je nekaj več kot deset Jehovih prič prišlo v kolesje nacističnega pravosodja. O teh piše Gerti Malle, ki je leta 2011 pri celovski založbi Kitab izdala svoje diplomsko delo »*Für alles bin ich stark durch den, der mir Kraft verleiht*« *Widerstand und Verfolgung der Zeugen Jehovas in der Zeit des Nationalsozialismus in Kärnten*. Kratko opisuje nastanek in porast te verske skupnosti v Avstriji in na Koroškem, obširneje spregovori o vzrokih njihovega preganjanja in nazadnje o žrtvah na Zilji. Med vzroki preganjanja navaja naslednje: Jehove priče so odklanjale služenje vojaškega roka, niso sprejemale dela v podjetjih vojaške industrije, niso hotele pozdravljati s hitlerjanskim pozdravom in širile so pacifistično periodiko. Tudi na Zilji je režim preganjal celotne družine. Može so prišli v koncentracijska taborišča, žene so dodelili na prisilno delo v kmetijstvu, otroke pa dali v prevzgojo v razne zavode oz. k nacističnim družinam.

V kolesje nacističnega represivnega aparata so padli prisilni delavci, vojni ujetniki in ženske, ki so navezale stike z njimi. V agrarno Ziljsko dolino so po vpoklicu približno 400 kmetov aprila 1941 prišli številni vojni ujetniki in prisilni delavci. Posebno skupino so sestavljali civilni delavci iz zavezniške Italije. Vse so zaposlili v kmetijstvu, malo razviti lesni industriji, gradbeništvu in obrtništvu. V kmetijstvu so prevladovali poljski delavci. Obravnavali so jih različno, in to v smislu rasno-ideološke opredelitve nacizma in njihovega pokolenja. Vsak stik z domačim prebivalstvom, zlasti z ženskami, je bil prepovedan. Obširneje sta opisana dva primera: primer prisilnega delavca, Slovenca Franca Gorjupa, ki so ga obdolžili razmerja z ženo svojega delodajalca in posledično njegovega umora, so v Celovcu 9. aprila 1942 obsodili na smrt in ga justificirali. Ženo, ki so jo obdolžili sodelovanja pri umoru, je sodišče sicer oprostilo, v domačem okolju pa so jo diskriminirali vse do smrti. Stefanie Ranner se je zaljubila v Poljaka in februarja 1943 rodila hčerko v gestapovskem celovškem zaporu. Obsojena je bila in prišla v koncentracijsko taborišče Dachau, zatem v Ravensbrück, kjer je 17. aprila 1944 umrla. Hčerko so oblasti diskriminirale še dolgo po vojni in ji odrekale vsako podporo. Biografijo o njej je napisal Vinzenz Jobst.

Obširnejše zasnovano je poglavje o odporu proti nacističnemu režimu. Glavna avtorja Gitschtaler in Jamritsch – kratke biografije 68 ljudi pa so prispevali tudi drugi avtorji – uvodoma pravita, da ni nobene pregledne raziskave o odporu v Ziljski dolini, ki da se tako uvršča v koroško zgodovinsko tradicijo. Menita, da mora razprava o odporu, ki bi upoštevala današnje nacionalne meje, nujno ostajati nepopolna in da bi bilo treba upoštevati njegovo lokalno, regionalno in transnacionalno dimenzi-

jo. Menita, da je bila privolitev v nacionalsocializem na Zilji velika, vendar da tudi odpor proti njemu ni bil zanemarljiv. Govorita o individualnem in organiziranem odporu in oboroženi partizanski odpor označujeta kot njegovo najizrazitejšo obliko. Ta je bil zaznaven zlasti v okolici Podkloštra, kjer je bilo prisotno delavstvo. Zaledje pa so partizani našli pod Dobračem. Slovenski odpor je porasel po nasilni izselitvi slovenskih družin in našel največ podpore med slovenskim prebivalstvom. V obratih je prišlo do posameznih sabotаж, med odpor pa štejeta tudi poslušanje tujih radijskih postaj in kritika režima. Tudi zadnji dve obliki odpora sta imeli za »storilce« hude posledice. Odpor je izhajal iz delavskih in kmečkih vrst, odpornikov iz meščanskega okolja domala ni bilo. Na Zilji so zlasti po septembru 1943 občutili posledice odpora v sosednji Italiji in Sloveniji. Partizane pod Dobračem so podpirali domačini, svojo vlogo v odporu so odigrale tudi ženske. Po Linasiju povzemata tudi gibanje t. i. Ziljske čete. Na Zilji so se proti partizanom borili deželna straža, enote vojske in enote 24. gorske divizije, ki so jih imenovali tudi »kraški lovci«. Enote vojske so občasno prekoračile tudi mejo in aktivno sodelovale pri zatiranju odpora v karnijski regiji sosednje Italije. Italijanski partizani so se pojavljali na ziljskih planinah. Odpor proti nacističnemu režimu po vojni ni bil priznan in je veljal za »izdajo«, pravijo avtorji oz. avtorja, ki pogršata ustrezno obeležje, spomenik upornikom na Zilji.

Spominsko knjigo avtorji tematsko zaključujejo s kratkimi biografijami žrtev akcije »Gitter« kot posledice atentata na firerja 20. julija 1944, žrtev iz vrst funkcionarjev avstrofašizma in zakona o zahrbtnosti (Heimtückegesetz). Krajša razprava o koncentracijskih taboriščih kot mestih industrijskega uničevanja ljudi gotovo olajšuje razumevanje celotne problematike in je v tej obliki posebno primerna kot učni pripomoček za učitelje zgodovine.

Skrbno urejena knjiga je pomemben mejnik zgodovine Zilje v času nacionalsocializma. Kratke biografije žrtev, vsaki so dodani ustrezna literatura in viri, navajajo k nadaljnjim raziskavam in umeščanju žrtev v splošno koroško in avstrijsko zgodovino.

Avguštin Malle

Slovenski zbornik 2016. Ob 75- obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda, uredila Janez Stanovnik in Nevenka Troha.

Ljubljana: Ustanova Franca Rozmana - Staneta, 2016, 375 str.

Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije se je ob 75-letnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda odločila za izdajo strokovne publikacije *Slovenski zbornik 2016*, ki se tesno naslanja na eno izmed žlahtnih tradicij te veteranske organizacije. Prvi *Slovenski zbornik* je v ilegali v ciklostilu izšel že leta 1942, drugi je pospremil osvoboditev slovenskega ozemlja, v zadnjih letih pa ponovno izhaja, in